

Juridisch humanisme en costumiere acculturatie : Inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse "Consuetudines Compilatae" (1608) en het "Gelderse Land- en Stadsrecht" (1620)

Citation for published version (APA):

van Hofstraeten, B. (2008). *Juridisch humanisme en costumiere acculturatie : Inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse "Consuetudines Compilatae" (1608) en het "Gelderse Land- en Stadsrecht" (1620)*. Datawyse / Universitaire Pers Maastricht.

Document status and date:

Published: 01/01/2008

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 31 Oct. 2020

SAMENVATTING

Dit boek behandelt mogelijke inhouds- en vormbepalende factoren van gewoonterechtelijke compilaties zoals deze aan het begin van de zeventiende eeuw in de Habsburgse Nederlanden werden geredigeerd. Aan de hand van compilaties zoals die te Antwerpen (*Consuetudines compilatae*) en Roermond (*Het Gelderse Land- en Stadsrecht*) respectievelijk in 1608 en 1620 tot stand kwamen, brengt dit boek een aantal factoren aan het licht die een doorslaggevende invloed hebben uitgeoefend op de inhoud en de vorm van het geredigeerde costumiere recht. Gezien het particuliere karakter van een case study als deze, pretendeer ik dan ook geen volledigheid na te streven. Daarentegen beoogt dit boek een verkennende initiatie te bieden in de interne geschiedenis van het costumiere redactieproces dat in de Habsburgse Nederlanden door keizer Karel V in 1531 in gang werd gezet. In concrete focus dit boek op een drietal fenomenen die hierbij een doorslaggevende rol hebben gespeeld. In eerste instantie heeft dit boek oog voor de juridische basis van het geredigeerde gewoonterecht te Antwerpen anno 1608. Welke rechtsbronnen liggen aan de basis van de innovaties binnen de *Consuetudines compilatae*? Deze vraag levert een belangrijke bijdrage tot het probleem van de 'zuiverheid van de gewoonte'. In hoeverre omvatten de geredigeerde costumen uitsluitend wat de *consuetudo* voorschrijft? Of werden redacties als deze beïnvloed door vreemde of nieuwe elementen? In dit opzicht wil deze studie de aandacht vestigen op een aantal fenomenen zoals daar zijn lexificatie, romanisatie, technocratisering, verwetenschappelijking, etcetera. In een tweede luik verschuift het zwaartepunt naar de mate waarin geredigeerde costumen van de ene stad of regio het redactieproces van het gewoonterecht elders zullen beïnvloeden. Centraal hierin staat de casus Antwerpen-Roermond, waarbij het fenomeen van 'costumiere acculturatie' wordt toegelicht. Het laat zien hoe ingrijpend de ene compilatie op een andere kan inwerken, zowel naar inhoud als naar vorm. Tenslotte toont dit boek de doorwerking aan van de verworvenheden van het juridisch humanisme. Zowel naar vorm als inhoud zijn deze traceerbaar gebleken. Uit beide compilaties spreekt immers, op vormelijk vlak, een vastberaden drang tot systematisering en, op inhoudelijk vlak, een proces van ontvoogding. Zo is de *auctoritas* van het Romeinse recht tanende. Het 'beste recht' wordt de nieuwe standaard, ongeacht de oorsprong. Ook uit de intellectuele bagage van de samenstellers van de *Consuetudines compilatae*, die in dit boek op basis van de allegaties in de Memorien op de costumen werd gereconstrueerd, manifesteert zich een hang naar de *mos gallicus* gecombineerd met de rijke verscheidenheid van een brede horizon. Formeel doet een logische ordening naar het Institutensysteem van Gaius zijn intrede. Op deze manier heb ik met dit boek een bijdrage trachten te leveren tot de interne ontwikkeling van het costumiere redactieproces in de Habsburgse Nederlanden; een aspect dat sinds lang in de schaduw staat van haar externe geschiedenis.

In 1531 beval keizer Karel V met de ordonnantie van 7 oktober de redactie van alle in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden in gebruik zijnde costumen. Hiermee volgde hij het voorbeeld van de Franse koning, Karel VII, die reeds in 1454 met de ordonnantie van Montils-les-Tours een gelijkaardige verschriftelijking van het lokale gewoonterecht voorschreef. Niet altijd en evenmin overal verliep dit proces, dat moest leiden tot de (gedeeltelijke) unificatie en (definitieve) homologatie van de talloze costumen binnen de grenzen van de landen van 's herwaarts, even probleemloos. Zo kende ook de stad Antwerpen maar liefst vier verschillende redactie pogingen over een periode van meer dan zestig jaar (1547-1608). Ook te Roermond was het wachten tot 1620 vooraleer het *Gelderse Land- en Stadsrecht* tot stand was gekomen. De reden dat deze costumiere tandem de kwintessens vormt van dit boek is de uitzonderlijke manier waarop beiden met elkaar geaffilieerd zijn. Zo vormt de Antwerpse advocaat, Hendrik Uwens, namelijk het *trait-d'union* dat beide costumiere redacties met elkaar verbindt. Nadat Uwens van 1592 tot 1608 aan de compilatie van de Antwerpse *Consuetudines compilatae* had meegewerkt, werd hij in 1607 gepromoveerd tot raadsheer van de Grote Raad van Mechelen. Van hieruit maakte hij in 1614 de overstap naar Roermond om er de functie van kanselier van het Hof van Gelre uit te oefenen. Alzo gebeurde het dat Uwens in contact kwam met Tilman van Bree, die op dat eigenste ogenblik verantwoordelijk was voor de redactie van het Overkwartierlijke recht. Uwens adviseerde hem bij deze taak gebruik te maken van een exemplaar van de niet minder dan 3646 artikels tellende, Antwerpse *Consuetudines compilatae*. Zo kwam het dat een aanzienlijke hoeveelheid

Antwerps recht in de Roermondse compilatie werd overgenomen waardoor ook deze laatste uitgroeide tot een uitzonderlijk geheel dat maar liefst 1990 artikels bevatte. Zulk een omvang gaat in beide gevallen gepaard met een streven naar logische ordening van het aanwezige materiaal. Deze systematiseringsdrang doet oop zijn beurt de doorwerking van de verworvenheden van het juridisch humanisme vermoeden. Deze invloed mag overigens terecht verondersteld worden op basis van de academische opleiding welke vele van de zestiende- en zeventiende-eeuwse samenstellers van de costumiere compilaties, veelal aan de Leuvense rechtenfaculteit, genoten hadden. Ook aan de Leuvense *Alma Mater* verschenen immers vanaf het midden van de zestiende eeuw meer en meer humanistisch geïnspireerde professoren, nadat het juridisch humanisme er door Gabriel Van der Muyden vanuit het Bourges van Andrea Alciato werd geïntroduceerd. In concreto betreft het hier de aandacht van de *nova methodus* voor systematiek en logische ordening, waarbij een capitale rol is weggelegd voor de herwerkte, vierdelige versie van de hand van de Franse jurist Doneau van het Institutensysteem (*personae-res-obligationes-actiones*). Daarenboven kenmerkt het juridisch humanisme zich eveneens door een gewijzigde houding ten overstaan van het Romeinse recht. Waar voor bartolistische commentatoren de *auctoritas* van het Justiniaanse recht onaantastbaar was, kenmerkt het juridisch humanisme zich door een ontvoogdingsdrang waarbij de universele en dogmatische positie van het *Corpus Iuris* niet langer verdedigd kon worden, maar waarbij de onvolmaaktheden ervan erkend worden. Zulk een opstelling zou steeds meer ruimte laten voor de aanwending van andere, niet-Romeinsrechtelijke, rechtsbronnen. Ontdaan van het Romeinsrechtelijke keurslijf ging men op zoek naar het 'beste recht'.

Deze attitude van openheid manifesteert zich meteen uit het eerste hoofdstuk van dit boek, waarin de analyse van de juridische basis van de innovaties binnen de *Consuetudines compilatae* centraal staat. De verschillende rechtsbronnen welke aan de basis lagen van de innovaties binnen deze vierde, Antwerpse redactieopgaving zijn kenbaar dankzij het bestaan van de *Memorien op de costumen*, een tweeduizend folio's tellende commentaar op de *Consuetudines compilatae*, welke ter verantwoording werd opgesteld door de samenstellers van de vierde redactieopgaving. Artikelgewijs wordt de oorsprong van elke norm of rechtsregel aangegeven. Het lappendeken aan rechtsbronnen dat op basis van deze analyse te voorschijn kwam, wordt, naast de vorige redactieopgaving, de zogenaamde *Consuetudines impressae* (1582), en het lokale gebruik of *usus* als *causa consuetudo* gedomineerd door wetgeving en het Romeinse recht. De meest opmerkelijke vaststelling met betrekking tot de legislatieve bronnen is de dominante positie van het vorstelijk wettenrecht. Bovendien laten deze koninklijke ordonnanties zich eveneens gelden binnen rechtsgebieden welke doorgaans niet tot de royale *potestas* gerekend worden, wat blijk geeft van een toegenomen actieradius van de vorstelijke wetgeving en bijgevolg een sterker wordende greep van de vorst op het lokale recht. Naast deze 'lexificatie' van het gewoonterecht, behoort ook de 'romanisatie' ervan tot één van de belangrijkste gevolgen van de redactie van het costumiere recht. In dit opzicht behoren het personen-, goederen- en strafprocesrecht, en in mindere mate het verbintenissenrecht en het strafrecht, tot de meest ontvankelijke rechtsgebieden. De rol die 'derden', zoals bijvoorbeeld handelaars en experts van de lokale commerciële gebruiken, klaarblijkelijk gespeeld hebben binnen het redactieproces, heeft me de term 'technocratisering' in de mond doen nemen. Hun inbreng vindt zijn oorsprong in het gebrek aan expertise van de redacteurs zelf en dit voornamelijk ten aanzien van het zee- en verzekeringsrecht, maar evenzeer met betrekking tot het handels- en verbintenissenrecht in het algemeen. De inspraak die de belanghebbenden in deze gegund werd, staat in schril contrast met de autoritaire manier waarop de Antwerpse magistratuur zijn wil telkens opnieuw wist op te dringen tijdens het ganse redactieproces. Wat de invloed van de rechtsleer betreft, springt de primaire rol van de Franse juridische literatuur in het oog, net als de band van de rechtsleer met de 'geromaniseerde' artikels. Concreet behoren de Franse jurist Louis le Caron en de Vlaming Filips Wielant tot de meest inspirerende auteurs. Minder doorslaggevende invloeden bleken te zijn de rechtspraak (*inquisitiones per turbas*, Antwerpse vonnissen en Franse rechtspraakverzamelingen) en vreemde, buitenlandse compilaties van gewoonterecht (onder meer Franse *coutumes* en de costumen van Gent en Utrecht). Onder de vroegere, Antwerpse redactieopgavingen, steelt voornamelijk de eerste, Antwerpse redactieopgaving, de zogenaamde *Consuetudines antiquissimae* (1547) de show, en dit in de eerste plaats op strafrechtelijk vlak. Dat het hier maar al te vaak gaat

om een daadwerkelijke receptie van ook costumievremde elementen, brengt de mythe van de 'zuivere gewoonte' aan het wankelen.

Het tweede hoofdstuk beschrijft het fenomeen van 'costumiëre acculturatie'. Hier wordt duidelijk hoe de Antwerpse *Consuetudines compilatae* als een *ratio scripta* gefungeerd hebben bij de totstandkoming van het *Gelderse Land- en Stadsrecht*. Zo goed als de helft van het totale aantal artikels in de Roermondse compilatie, werd aan het Antwerpse voorbeeld geassimileerd. Deze assimilatie kende met een percentage van zeventig procent een hoogtepunt binnen het verbintenissenrecht. De vaststelling is logisch te noemen, gezien de rol van het handelsrecht in een handelsmetropool als Antwerpen en dit in tegenstelling tot de veel bescheidenere commerciële functie van het Overkwartier Roermond. Drie andere rechtsgebieden lieten een assimilatiegraad zien die rond de zestig procent schommelde, met name het personen-, goederen- en strafprocesrecht. Het derde deel van de Roermondse compilatie, omtrent de wijze waarop goederen verkregen kunnen worden, werd 'slechts' voor veertig procent aan het Antwerpse model geassimileerd. Enkel het burgerlijk procesrecht van het Overkwartier blijkt geheel gevrijwaard gebleven van elke Antwerpse invloed. Het betreft hier een grotendeels eigen creatie. Over het algemeen is het advies van Hendrik Uwens om zich te laten inspireren door voornoemde Antwerpse compilatie dus niet in dovemansoren gevallen en bijgevolg hebben de *Consuetudines compilatae* dan ook als een paard van Troje op het Overkwartierlijke gewoonterecht ingewerkt. Omwille van het costumieëre acculturatiefenomeen wisten gelijkaardige rechtsbronnen en invloeden als die welke aan de basis van de vierde Antwerpse redactie ten grondslag lagen hun weg te vinden naar het Overkwartier. Bovendien gaat deze 'normatieve assimilatie' gepaard met een 'structurele assimilatie'. In navolging van de Antwerpse *Consuetudines compilatae* werd ook het *Gelderse Land- en Stadsrecht* grotendeels opgebouwd conform het vierdelige Institutensysteem, zoals het door de Franse jurist Hugo Doneau op humanistische leest werd uitgedacht. Belangrijk in deze zijn twee ordeningsprincipes welke een specifiek product zijn van Doneau. Ten eerste wordt er een strikt onderscheid gemaakt tussen het materiële recht enerzijds, dat wordt opgedeeld in personen-, goederen- en verbintenissenrecht, en het procesrecht anderzijds. Een tweede principe schrijft voor dat, conform de praktijk, het materiële recht het procesrecht steeds moet voorafgaan. Beide principes werden ook te Antwerpen en Roermond toegepast. De structuur van deze compilaties levert dan ook een bewijs voor de doorwerking van de verworvenheden van het juridisch humanisme tot op het niveau van het lokale, particuliere recht in de Habsburgse Nederlanden.

Deze invloed van het juridisch humanisme spreekt niet alleen uit de toepassing van humanistische ordeningsprincipes. Ook de houding aangenomen ten overstaan van het Romeinse recht, zoals die kon worden waargenomen in de *Memorieboeken*, geeft blijk van een humanistisch geïnspireerde opstelling. Zo heeft er zich namelijk een autoritatieve degradatie van het Romeinse recht voorgedaan. Andere rechtsbronnen en invloeden, de wetgeving in het bijzonder, komen op een evenwaardig niveau te staan. Bovendien worden de Justiniaanse *leges* niet langer zonder kritische reflectie aanvaard. Zij worden enkel nog gerecipieerd voor zover zij rationeel zijn en de gewoonte niet tegenspreken. De doorwerking van het humanistische gedachtegoed wordt nogmaals bevestigd door een analyse van de allegaties in de *Memorien op de Costumen*. Opnieuw kan de invloed van de *nova methodus* niet langer genegeerd worden. Tekenend in deze zijn de talrijke verwijzingen naar traktaten van het 'nieuwe type', de referenties naar specifiek humanistische genres zoals de *Quaestiones* en de tekstkritische *Observationes*, de zo goed als exclusieve dominantie van zowel humanistische costumierechtelijke commentaren als humanistische legislatieve commentaren, de evenwaardige positie die de gemeenrechtelijke commentaren van de *nova methodus* innemen naast de middeleeuwse commentaren op het *Corpus Iuris*, het overwicht van auteurs welke doorgaans tot de *mos gallicus* worden gerekend en de meer beperkte of niet langer dominante rol van de middeleeuwse rechtsgeleerden, de tweederangspositie van een typisch middeleeuwse genre als de *consilia*, de aanwezigheid van laatscholastieke moraaltheologen van de *Secunda Scholastica*, ...

Kortom, dit boek vestigt de aandacht op drie aspecten van het redactieproces van het gewoonterecht in de Habsburgse Nederlanden aan het begin van de zeventiende eeuw. Ten eerste is de mythe van de zuivere gewoonte inderdaad onhoudbaar geworden. In de eerste plaats dringt de vorstelijke wetgeving zich op. Ten tweede mag het belang van de onderlinge beïnvloeding van costumiere redacties, onder andere voor de unificatie van het gewoonterecht,

niet onderschat worden. Tenslotte blijkt eveneens dat de verworvenheden van het juridisch humanisme reiken tot op het niveau van het geredigeerde, costumiere recht.